

«Ажылчынарның, тараачынарның болгаш интеллигенцияның бузулбас эвилеан ССРЭ-нин социал үнденини бооп турар».

(ССРЭ-нин Конституциясында).

КУЖУВУС — НАЙЫРАЛДА

С. САРЫГ-ОЛ,
Тываның улустуң чогаалчыы

АЖЫЛЫВЫС ТҮҢНЕЛИ

Тыва Совет Эвилелиниң составына эки тура-биле каттышканын чедир, тодугайларга 1944 чылда келер бистиниң Кал-Хем районга амын миж ажылдап турарым Соң, Бүрен кавымында коллективниң ажылдагы турбаан. Ам бо хүнерде бистер советко ажылчынары алган бис.

Бо чылдан тараа культу-раларын 4 муң 450 га черге чашкан бис, оң бир тектарында-ла 6,3 центнер дүжүттү алдымыс.

Тарааны өй-шакта чидир чок ажал амыр дээр бистин механизаторларымсык белектерди ажаала-же кирген. Оон түнелинде дүжүт ажааламын өй-шаанда доозуп, мөзү эвес черге куску чар адырларга чурткан, шөлдерин саванын бөлүп сараткан бис.

Мөзү кады ажылдап турган өөрүмдөн Калчан-оол Ондарын, Сергей Оюну, Владимир Тажоскынниң демдеглер-дир мен. Мен бо ум 240,5 тонна тарааны бастырдым.

Малчынар база эресте ажылдаан. Бо чылдык эст айларын дүжүтүлдү эст саванын плавы 120 куу, сүттү — 118 куу, дүжүтү — 104 куу дүжүттүм. Хей националдык коллективте найыралдыг ажылдап, чурттай турар.

Д. ДАВАА,
Социалист Күш-ажылдык Маалым, СЭКП-нин XXV сьезинде атыг советко механлизатору.

«Совет улустарның найыралы бузулбас, коммунистиг тургузуушкунуң үзүндө олар бот-боттарынче улам чоокшулажып, оларның угаан-бодал амыдыралы бот-боттарындан улам байыкшып турар».

Л. БРЕЖНЕВ.

ССРЭ-нин хей националдыг улустарыны бузулбас найыралдыг өг-бүлезиниң составына Тыва Арат Республиканы 1944 чылды октябрь 11-де хүлээп алган. Тыва улустун чүс-чүс чылдарда күзөп чоран бодалы ол хүн боттанган бол-гаш оларның амыдыралына төөгүлүг улуг болушкун бооп арткан.

ЧУРУКТА: Совет Эвилелиниң составына Тываның эки тура-биле каттыжып кирериниң дугайында Декларацияны ССРЭ-нин Дээди Советиниң Президиумунуң хуралына чугаалажып көрүп турган үези.

ЧУРТТАЛГА МАГАЛЫГ-ДЫР

1948 чылда Мөгөн-Бүрен сумуунун төвү Кызыл-Хага эге школаның белекел клас-зына өөренип кирди. Ычан ол суурга он ий бичи байып турган. Школа чүгө дөрт класска чедир турду.

1953 чылда бистин чериниң чону колхозка кирген. Улуг Совет күрүениң күчү-күжү, оон ачы-дузанын биле берген чон колхозка күзөлдү-биле кирип турган. Оон бээр илди-ла үр эвес үе эрткен.

Кызыл-Хая суур ам таныт-тынмыс. Суурун болуңдан өг-дөзүш маччылар тулганга чедир Илчичиниң сайылгаанына чайнап турар. Топте он чыл школамын, интернат, 160 олу-тут клуб, эмнеде, харылаа салбыры, ачы-чечиниң, үлестүрүшкү магалыны, урулар сады бар. Олар шупту-ла амы үенин дериг-херекселдери-биле бүрүн хандырткан. Сохо төвү бүгү талаже харыла-залдыг. Херек апарганда само-лет-биле-лаа ужул болур.

Негез тонуг, майтак идикте өөренип киреримден өөр-өдөлгө ара кагбай, бурун-гаар чүктүп чораш ортумак эртемни чедип ап, мал эмчиң болдум. Республиканың кайы-даа районуна ажылдап, чурт-таары меңэ демей-ле өөрү-чүг. Кайда-лаа ажыл хайы-гып, чуртталга улам чаргы-нып турар.

Амы үеде «Мөгөн-Бүрен» совхозта ажылдап, чурттай чор мен. Уруларым ужу шко-лада тергени эки өөредилгелиг, сагыла-чурумдуг. Ий бичи-ни урулар садында кадык, шыраак озуп турар. Эң дей-мер уруум безин мээң-биле, лавы-биле орустажып чуга-лажыр-дыр. Уруларым авзы была мал эмчиң, улуг-кууун кириштирип чоруур. Амыд-рал-чуртталгамыста шупту-ла чүе четир, аас-кежиктиг амыдырап чурттай чор бис.

Улуг Совет өг-бүлениң ке-жигүшү болуп каттыжып кир-геш, Тываның бо кире кайга-чытыг хөгжүлдениң естели кадык, болуңдуң болгаш тыва чонун эрткен орун урула-рымга бо-ла төөгүп ора-дыр мен. Чуртталга-даа магалы-дыр.

К. УСПИН,
Монгун-Тайга район.

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ ХАМААТЫЗЫ МЕН

Тываларның хостуг үнү—торгаар ырың Дыңнаваннар дыңназын дээр, көрүңнөр дээр, Элег-түрөг баамчадан аңгыжыраан Эким бедик төрөм хостуг крлап тур мен!

Хааннар, беглер мурун орта тейлеп чорбас, Баржы хойду алаан орта човууртаас — Холда, бутта кичи бекти үе шапкан Холда, бутта кичи бекти үе шапкан

Хаттыг шуурган, чайнык хаап тайлып дужар, Хая-лаштан, болат кайдан күштүг тараан, Балчаа дайын дыңнып чадан Совет туртум Хамаатызы болгашыңа чоргаарар мен!

Улустарыны найыралың мөңгө каннаан Улуг Совет Эвилели—күштүг тараан— Чүдүг-суурум илериди мактап ыраан Чүдүг-чүрөөм ханылыгыңа чоргаарар мен!

Чырыктым мурунүста хүнөөл көлөн Чыргаланың дөди бедик коммунаже Партияга удуртурган хожуг орап Байлак туртум хамаатызы — аскым-кежип!

Хойбуларда совет туртум хойбулу дег, Хостуг, шынныг, мыдыг хойду кайга-лаа чок, Дөди шынныг хойбулуңуң мактап ыраан Делегейде мен дег чоргаар хамааты чок!

1945 ч.

ТЫВА ЫРАК-ДАА БОЛ, БИСКЕ ЧООК

Тываның ССРЭ-нин составына каттышканын утундур-бас хүндө бээр 35 чыл бооп турар. Ол үенин дүжүтүлдү тыва чонун ажыл-амыдыралының төөгүзүнө кадык он-дагы болушкуннар, чедир-кирер болбаан дөдүр. Ийдиң чедиркирериниң бирээни Совет Эвилелинде хей национал ажылчы чонун найыралы, Оортан, илаңгыя тыва-украин ачы-дуңналыгы чорутуу он-лап демдегелдеди. Украин тыва найыралдыг чырыктым дөдөм орун онам, өлүг кымыл чектер менге каас-таан.

Тывага улусу эрге-чаргыра дөдө демдеге кирешкенериниң арасына орусстар, украинер, грузиндер база турган дөдөрүн билдир бис.

Ала-чуртун Улуг дайыны-ның чылдарында тыва эки ту-рачалар совет улустун алдар-дыг оодары, кыстар-биле не-меч-фашисттиг эжекекчилерден Украинаның хостагырына өр-өдөдүм киришкен. УССР-де өр-өдөдүм төвү Ровно хуура-ны болгаш ол-ла өбастыңиң чурт-тактылыг пункттары Дубно, Сурмич суураары хосташкан-нар. Хан төгүшкүчүг, кадык-дошкун тулутушкунуңа тыва эки турачыларын чашы-сы-ның чөгү, эрес-кашпагай гитлержи командвалды кай-гаткан.

Өнүктүрүш хосташканы Ровнонун демир-орук вокзалы ам бо хүнерде бистин ишти хераныска бараан бооп турар: олазы пассажирлерин, яны-бүрү чүктүрүш, үлестүр бү-дүрүлгөлериниң продукцияны сөөртүп турар.

Ровнонун чурттакчылары фашизм-биле сегиржип алымы-кынын төөгүзүнү ардына-нып савып-сеткилинде шыг-жал чорутулар. Ол дугайын чамдык кудумчуларын атыры сагыныдып турар. Чижээ-лөөрге, Тыва эки турачылар атыг кудумчу. Бо бүтүгү чу-галан тура, тулутушкун шө-лүндөн эоп келбейн, отту чаа-ла анык казыны-биле менге артыканын сагып саркып, сагып, оларга чоргаардыр бис.

Ровно бүтүдө талаже хер-лиг, улам чалын, чараш апар чыдар. Оон кудумчулары-биле алды-сарала троллейбустар, автобустар, автообидер шужууп турар. Бо дөдөге Со-веттер чуртуун хей национал өг-бүлезинде чурттай турар улустарыны бузулбас найы-ралыны тунелдир.

Тываның партия болгаш кү-рүне амыдыралың чогаалы С. К. Тока бистин ачы-дуңна-лышкы найыралымыс дугайында бычтар чугаалан. «Укра-инага мына бис. Тыва дайын додөм Киев өбасте чөзбө ал-ды муң бар мийгестик бола малды чурткан. Найыралымыс дайын сөөлдүгү чылдарда улам быжыгар. Чүге дие Ук-раина биле Тываның арасында найырал шагла-ла ужултал-ган...»

Украин чогаалчы Иван Чу-ганин өчүдүрүмдү-биле ук-раин нөмчүкчүлөр боттарыны төрөм дилында С. К. Токаның «Араттың өзү» деп тоожуун номчуп турар. Уе чогаалды бистин чуртувустун хей на-ционал литературалың амы-дакчылары бедик үнедеп.

Иван Чу-ганин, украин Иван Шюпа, белорус Петрус Бровка, мол-дав Емилан Буков олар алаа бедик үнедеди берген.

УССР-нин Черкасс өбасты-ның Умань хоорайында башкы Ольга Моисеевна Коломиец ажылдап, чурттай турар. Ол Уманын П. Г. Тычина атыг педагогика институтуна пар-тия төөгүзүнү кафедралыңиң доцентизи О. М. Коломиец тыва-украин харылаа- дугайын, бистин чуртувустун хей на-ционал улустарының найыра-лын сонурган турар. Найыралга тураскааткан ай-тырыларга оон чамдык материалдары «Украин-ский исторический журнал» деп сеткүүге парламенттиг-леан. Ол-ла темага солун дек-лараны хоорайын, район-нун, өбастын чурттакчылары-нын мурунго номчуп турар.

Бо бүтү ачы-дуңна найы-ралды, оларын культура-ны сайыралының херечиниң бот.

О. БОРТ,
литературо-вед,
УССР, Ужгород хоорай.

КУШАЖЫЛЧЫ БАЗЫМ-БИЛЕ

Он үш чыл бурунгаар суурумга ортумак школам додөшк, ажылдык болур дээр күзөлдүм-биле кобальттыг Хову-Аксының комбинатына ажылдап кирдим. Ычан комбинатка ажыл кидин-түдүк, күш-ажыл-чы бедик көдүрүшкүңүң бачын үези турган.

Чырыктым чыгай амыдырал дугайында күзөлдүм-биле бистин бурунгулары-мыс чүгө эс чогаалыны илередип чораш. Оларның ол күзөлдү адаларымыс, акыларымыс ажыл-амыдыралга боттадырдыр. Өлүг чыткан хая-дашты кирзинип, өргөн чок турган черге коды-хоорайны тургузуп, ат-алдары чүгө бистин республикада эвес, бүгү чуртта алгыр берген бүдүрүдө чериниң өзүлүг элери болу берген бис. Шык-индыг аас-кежиктиг амыдыралды улам сайыраңгайдырдың элчээнде киржип турарымыс чоргаардыр мен.

Топ автоматика болгаш контроль лабораториянда электрослесарының ин-тернатины эвеносузда тос аякы бар бис. Коллективимс өй, квартал планын 110—120 куу, чылдым додөмал ажыр күзөлдүм келген. Чүгө дөдөге комбинатта техниктиг, автоматтиг дериг-херекселдер уреликиниңге эвеш таваржым турар. А коллективимниң ажил-жижде чедипкиниң — бүдүрүлгениң ажил-херэ дөдө чангыс кичи дег деминг, чангызы хөй, хөй каңгыс дөдө деп принцип-биле ажылдап, чурттай турармыста.

1970 чыл мези амыдыралыңа каян-даа утундурбас. Ол чыл мен СЭКП кежи-гүңгө кирдим. Улууваа мен суур Со-ветиниң депутаттыгы сонгаан. Ол дөдөге улуг бүдүр. Хармылап турар чүктөгүмүнү сонгукчулары-биле додөмал ужуражыл, оларын сонурган айтырылардыга бо-гаш чыгыларым чотур үезинде күзөлдүр дөдө билимни, күжүмнү үлдүрүп турар мен.

Комбинатка ажылдап эгелзэн үемде, ма-нда өөредилге базамы кошкак турган. Дүржүлгалыг иш-өөрүмүнү ачымында элек-трослесарыны мергежилни чедип алган мен. Ам дөдөге байдал эскерилген. Комби-натта политтиг чырдышкы кабинетте, библиотека, политтиг болгаш экономик-тиг өөредилгениң школары, теореттиг семинарлар ажылдап турар. Эртем-тех-никалың бүрү сайырап турары-биле ки-жиле билги ала-чайгаар негетини кел-дир, Ычанга билимни бот-өөредилге-биле

бедилдип, хостуг үениң библиотекаларга, номчула залдарына эртерип турар-дыр мен. Оон кырында немей солун-сеткүүдү чыл бурда чагыдып ап турар мен. Рес-публика болгаш топ солундардан аңгыла «Моделист конструктор», «Зарубежное во-енное оборудование», «Советское военное обору-ние» деп журналдары мөчүп, олардан техника талазы-биле эвеш эвес чүдүлери билди ап, ажылдыга ажалдан төдө өр-өдө. Ол ышкаа экономиктиг өөредилгелде өр-өдө, билди алганым чүдүлөр ажил-ишчи-даа, амыдыралы-лаа айтырыларыны сай-гарып билдирген илди болуп турар.

Совет Эвилелиниң составына Тываның эки тура-биле каттышканынан бээр 35 чылдың байыралың, республиканың бүгү ажылчы чону-биле бир демей, бистин кол-лектив күш-ажылчы чедипкирериги ут-кук турар. Бо үениң дүжүтүлдү Тываның сайыралың бир чижээге бистин ком-бинаты ап болур. Тываның чедипкир-кының уланып шапкыччаны үезинде, 1946 чылда, оон девискеринге келдиңде барып база бир улуг бүдүрүдө чери бол-ур Хову-Аксының кобальттыңиң баш-талыг ишчилелдерин эгелзэн турган, ам улуг комбинат ажылдап турары бо.

Нарып техниканы башкырып, кобальт металлдың руданы кызып үлдүрүп турар орус, тыва оолдар, кыстары комбинаттан хөй-биле көрүп болур. Шавдагыны көшкү амыдыралды, хожудалга ара-тарыны урулары бо кире бедик көдү-рүп, бурунгаар базамы кылган. Ол дөдөге Коммунисттиг партиямы, Совет казак-тын Ленинниң национал политкааның ачы-мы, Төрөн чурттуң хей националдыг улустарыны бузулбас найыралыңиң чайы-нанач херечизи-дыр.

Болуңдуң казы-харым-биле чажыт ком-бинат ийги өг-бүлөм аларган. Эртем-билдиниң хей-ниткиниң ажылдыг ажил-чыны, ажылчы кичиниң хүндүткелдини билди келдим. Манай күш-ажылга ады-гып, өг-бүлелиг, ачы-тодуг болур аас-кежикимин-даа моюн тыпкан мен.

Совет Тываның хөгжүдө-сайыралы дөдө шынганарым-улам тыңгып ажылдап турган, анык салгага төлөпүг үлестер-чижекте артырып каарын күзөп чоруур мен.

Ф. ЛОШКАРЕВ,
электрослесарь.

Социалист Күш-ажылдык Маалым, механизатор В. О. Янчат.

Социалист Күш-ажылдык Маалым, башы С. С. Там-дын-оол.

Социалист Күш-ажылдык Маалым, чоланы Ю. Н. Зо-зин.

Социалист Күш-ажылдык Маалым, механизатор В. О. Янчат.

УТТУНДУРБАС ХҮННЕР

1944 чыл тыва улустун төөгүзүңе каян-даа утундурбас аас-кежиктиг чыл бооп артып калыр. Ол чылдык ийги чар-тык черде өөрүшкү-манайыг болган. Ол чүдө дөдөге маал-дырдыг Кызыл Шеригте тындалгыг бурунгаарлаашкыны-га, гитлержи эжекекчилерин нажыныг дөдөдө үениң чоо-шулап орамына Тываның арат чону канчаар-даа ажак өөр-үрү, дайыны дүрөң чыла шаваарына дуулажып дөдөдө айынышкыныг ажылдап турган. Чайны ортан үезинде 99 муң баш малды ССРЭ-ге экспортка саварына белекчи, сепиртилгеге тургускан чүе. Оон аңгыла Украинаның фа-шисттиг эжекекчилерден хосталган суураарыны чону мал кылдып алыш дөдө белекче чоруур 20 муң ажыг кыс бола малды араатар өстүрүп турган.

Ол чылда тыва улустун шадан бээр күзөп келген улуг Совет Эвилелине каттыжар дээр күзөлдү боттадырды-биле ТАР-ның нам, чааа конуг улуг белекел ажылдарын чорудуп турган. ТАРН ТК-ның Чыгыне секретары С. К. То-ка ол айтырымын белекчи дөдө Москвага каш удаа ба-рып, ССРЭ-нин партия, чааа удуртукчулары-биле чугаал-жып, кагы сүмөй ап турган.

Тывага улусу революцияның 23 чыл оон демдеглеринге киди тулук белекчил турган үезинде дайын шөлүдөн эки турачыларымыс ордон, медалдарымыс эеп чынып келген. Ол-ла үеде ССРЭ-нин Дээди Советиниң Президиуму улус ажил-агылың хөгжүлдеринге чедип алган чедипкирер дөдө, маал-дырдыг Кызыл Шеригте бүгү-ле шилдар аргалары-биле дуу-лажып база дуулажыкчыны органистап турганы дөдө ТАР-нын хамаатыны 65 кичини ССРЭ-нин ордон, медалдары-биле шаңгалды. Оларын арасында Х. Анчима, мен, мурунчы малчынар Кыргыс Кудажы, Салчак Өрнүтү Леина ордене-ри-биле шаңгалдымыс. Мурунчы араатар Оюн Демин, Мон-гун Чоккек, Соң Шойдак сулгар Күш-ажылдык Кызыл Тук орденерин медалдар, чогаалчы Степан Сарыг-оолга «Хү-ндүлөдү Демдөө» орденни тымыскаң. Мындыг аныктыг өө-рүшкү-манайыг үеде Тываның ССРЭ-ге эки тура-биле кат-тыжарымын дугайында айтырыг белекчилтигип турган. Ол айтырыгы Политбюрога чугаалашкы, илеткелди база Дек-ларацияны ажылдап кытыр ийи комиссияны тургускан. Ав-густ 11-де ТАРН ТК-ның VIII пленумуна белекчи доку-менталары чугаалашты. ССРЭ-нин составына Тываның кат-тыжар дугайында айтырыгы тыпты келген, оң ба-дыткал-барымдазын эш Тока илеткээге, ТК кежигүнери бүрүнү-биле чүдүлдү деп көргөс. Декларацияны төлөвизели мен номчудум, оңу база-ла хүлээп алган.

1944 чылдык август 16-да ТАР Биче Хуралды VII Оңза сессияныга ийи ийишле ол айтырыгы чугаалашты. Чүс-чүс чылдар дүрүзүлдү Россияның улустары-биле, илаң-гыя улуг орус чон-биле, тываларымын төөгүлүг харылаа-лары, орус ажылчыны аңгының удуртулазы-биле — национал болгаш социал даралга улур орус, тыва улустарың кады демиселени, ССРЭ-нин Тывага хей таламы чыгай сеткил-ди дууламчымын, социализмге чоруу орап чуртарын салымның кара чангыс домейини дугайың илеткел кылган эш Тока болгаш санал берген Биче Хурал кежигүнери он-лап айтыканыр. Ычанга тыва улустун мою сонгаары чектелгичиниң, төөгү талазы-биле жөкүлдзэн тыва улус-туң совет өг-бүлөгө кирер дээр күзөлдү илергелден турар деп түнелди кылган.

Сессияга хүлээп алган Декларацияның түнелинде: ССРЭ-нин составына ТАР-ны РСФСР-нин автономнуң өбасты кыл-дыр хүлээп аларын Совет Социалисттиг Республикаларын Эвилелиниң Дээди Советинден дөдөдө дөдө бижээп.

Ол Декларацияны Совет казакка чедирген ТАРН ТК-нын Чыгыне секретары С. К. Токага, Чөөн-Хемчик кожуунун Базе-Тала сумуунун даргазы, кымыл партизан чораян Оор-мак Лопсанчала, ТАР-нын Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы, Даштык херектер яамызының сайды менэ VII Оңза сес-сиядан дөдөдөк чүе. Ол хүндүлүг даалтаны күзөлдүрүш кирешкени менэ каян-даа утундурбас.

А. ЧИМБА,
персоналдыг психолог.

АЛГЫ ЗАВОДУ ШААНДА БОЛГАШ АМГЫ ҮЕДЕ

А. ЗАВНЕВТИН фотоу.

